

Орунбаев У.Б.

УЛУТТАР АРАЛЫК ЧЫР-ЧАТАК ЖАНА ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО
МАСЕЛЕЛЕРИ

Орунбаев У.Б.

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ И ЗАДАЧИ ВОСПИТАНИЯ
ТОЛЕРАНТНОСТИ

U.B. Orunbaev

THE INTERETHNIC CONFLICTS, AND PROMOTE TOLERANCE PROBLEM

УДК: 371:37.01(575.2)(04)

Макалада улуттур аралык чыр-чатак, ошондой эле элди толеранттуулукка тарбиялоо маселелери каралган.

Негизги сөздөр: улуттук чыр-чатак, кандуу кагылышуу, этностор аралык мамиле, кыргыз-өзбек мамилеси, толеранттуулук, этникалык толеранттуулук, толеранттуулукка тарбиялоо, этногенездин пассионардык теориясы, симбиоз, кыргыз жана өзбек элдеринин элдик педагогикасындагы жалпылыктар, кенже класс окуучуларын толеранттуулукка тарбиялоо.

В статье рассмотрены межэтнический конфликт, а также задачи воспитания людей к толерантности.

Ключевые слова: межэтнический конфликт, кровавые столкновения, отношения между этносами, кыргызско-узбекские отношения, толерантность, этническая толерантность, воспитание толерантности, теория пассионарности в этногенезе, симбиоз, схожести в народной педагогике кыргызов и узбеков, воспитание толерантности школьников младших классов.

The article deals with ethnic conflict and the problem of education for tolerance.

Key words: ethnic conflict and bloody clashes, relations between ethnic groups, Kirghiz-Uzbek relations, tolerance, ethnic tolerance, education, tolerance, the theory of ethnogenesis passinarnosti, symbiosis, the similarity in national pedagogy of Kirghiz and Uzbeks, education, tolerance schoolchildren.

2010-жылдын 11-июнунда Түштүктө башталган өзбек-кыргыз элдеринин улуттук кагылышуусу эки элге тең өз уул-кыздарынан, бир туугандарынан, жакындарынан айрылууну, көптөгөн жаштардын бөөдө өлүмүнө алып келди. Ошондой эле эки элге, жалпы мамлекетибизге миллиондонгон экономикалык зыян келтирди жана ар бир кыргыз жана өзбек атуулдарына өтө оор моралдык-психологиялык абалды жаратты. Өзбек-кыргыз элдеринин айрым өкүлдөрүнүн ортосунда болуп өткөн бул улуттук чыр-чатак ар тараптан; саясий-экономикалык, укуктук-криминалистикалык жана социалдык-маданий өнүгүү талдоого алынуусу жана ар тараптуу өз баасын алуусу зарыл.

Коомдук ар бир кубулуш, орчундуу окуя, ар бир адамдын жүрүм-туруму бөлөк адамдарга тарбиялык оң жана терс таасирлерин тийгизип, адамдардын кийинки жүрүм-турумдарынын багытынын жана мазмунунун кандай болушуна өзүнүн таасирин тийгизет. Мына ошондон коомдо болуп жаткан ар бир окуя өзүнүн педагогикалык мазмунуна ээ жана

педагогикалык өнүгүү түшүндүрүлөт. 2010-жылкы Түштүктөгү кандуу кагылышууну да педагогикалык өнүгүү талдоого алуу анын келип чыгуу себептерин, мындан ары канцуу кагылышуулардын алдын алуу ж.б. маселелерди чечүүдө табылгыс каражат болуп саналат.

Кыргыздар менен өзбектер бир тууган элдер катары дайыма ынтымакта жанаша тиричилик өткөрүп келишкендигине көптөгөн тарыхый фактылар күбө. Кокон хандыгы тушунда Фергана өрөөнүндөгү эң таасирлүү бийлик ээлери болушкан Алымбек жана Курманжан даткалар элди "сен кыргыз, сен өзбек, сен кыпчак" деп ажыратпастан, аларга бирдей калыс жетекчилик кылышкан, "сен бөтөн улут өкүлүсүң" деп эч кимди куугунтукка алган эмес, тескерисинче, жери жок өзбектерге кыргыз талааларынан жер бөлүп беришкен. Совет мезгилинде Кыргызстан жана Өзбекстан республикаларынын түптөлүшүнө чоң салым кошушкан Ю.Ахунбаев менен А.Орозбеков жаш кезинен байларга чогуу жалданып, навайчы, арабакеч(кирекеш) болуп иштеп жүрүшкөн, алар дайыма ар кандай турмуштук кыйынчылыктарда бири-бирине колдоо көрсөтүшкөн.

Тарыхый шарттарга жараша кыргыздар менен өзбектердин этностор аралык мамилеси бир кылка эмес: ар бир региондо, областа, райондо, айылда ар түрдүү. Кыргыз жана өзбек элдеринин жанаша жана коңшу жашоо мүнөзү, мазмуну башка элдердикинен айырмаланып турат: Фергана өрөөнүндө кыргыздар менен өзбектер бир кыштакта чогуу-жанаша же коңшу кыштакта жанаша жашап, эмгек талаасында чогуу-жанаша иштеп тиричилик өткөрүү адатына көнүшкөн. Азыркы кезде болсо, кыргыздар жана өзбектер Кыргызстан жана Өзбекстан Республикаларынын титулдук улуту катары эсептелет, алардын тили мамлекеттик тил болуп кызмат кылат жана Кыргызстандагы өзбектер да, Өзбекстанда кыргыздар да титулдук улуттар менен тыгыз карым-катнашта, бири-бири йоен жакын мамиледе болуп (бир кыпчакта чогуу, коңшу кыштактарда топ-топ болуп же кыштактарда, шаарларда бир көчөдө чогуу бири-бири менен коңшу болуп жашап келе жатышат) жанаша тиричилик өткөрүүнү улантып жаткан элдер.

Этностор аралык мамилени изилдөөгө алган окумуштуулар жараткан теориялардын ичинен Л.Н.Гумилевдин этногенездин пассионардык теориясы өзгөчө орунда турат. Бул теория тарыхый процессти өнүгүп-өсүп жаткан этностордун жайгашкан ландшафты жана бөлөк этностор менен болгон өз ара

таасир этүүлөрү катары түшүндүрөт. Бул теориянын алкагында Л.Н.Гумилев этнос, пассионардуулук, этногенездин типтүү процесстери, этностордун өз ара таасир этүүлөрү ж.б. түшүнүктөрдү жаныча чечмелеп түшүндүргөн. Этностор аралык мамиле мүнөзүнө карай симбиоз, ксения ж.б. болуп бөлүнөрү белгиленген. Этногенездин пассионардык теориясында симбиоз этникалык системалардын бир региондо өз өзгөчөлүктөрүн сактоо менен ынтымакчылыкта жа-шашы катары түшүндүрүлөт 1. 72.].

Узак жылдардан кыргыздар менен өзбектер аралаш жашаган айрым жерлерде симбиоз түрүндөгү мамиле болгондуктан, алар бири-бирине кыз берип, уул үйлөшөт. Тойлорду ар ким өз улутуна мүнөздүү салтта өткөрүшөт. Алардын салттарында да жалпылыктар пайда болуп кеткен. Алсак, адатта кыргыздарда аялдар эркектер менен чогуу дасторкондо олтурушса, Өзбекстан менен чек аралаш айылдарда жашаган кыргыздарда, кыргыздар өзбектер менен аралаш жашаган айылдарда кыргыздардын аялдары эркектер менен чогуу дасторкондо олтурбайт.

Өткөн жылы болуп өткөн өзбек-кыргыз элдеринин ортосундагы "улуттук кагылышуу" тагыраагы өзбек сепаритестеринин аракетинен келип чыккан кыргыз-өбек жаштарынын кандуу кагылышы Кыргызстанда жалпы өлкөдө, айрыкча жаш муундар арасында толеранттуулук сапатты калыптандыруу өтө актуалдуу экендигин көрсөттү.

"Толеранттуулук" термини латын тилинен алынган *tolerantio* – сөзү орусча "терпение" деп которулса, кыргызча "сабырдуулук", "чыдамкайлык", "көтөрүмдүүлүк" деп которуу туура болот.

Толеранттуулук көп улуттуу өлкөлөрдө ар башка элдерди бейпил турмушта жашоосун камсыз кылуучу механизм болуп саналат жана ага окумуштуулар төмөнкүдөй аныктамаларды беришет:

Дүйнөгө белгилүү америкалык психолог Гордон У.Олпорт: "Толеранттуу адам - бардык адамдарга түсүнө, динине, улутуна карабай бирдей жагымдуу мамиле жасай алган адам", - деп аныктама берген 2.39].

Профессор А.Г. Асмолов "Толеранттуулукта башка адамдардын көз караштарынын, ой-пикирлеринин, түсүнүн, дининин, улутунун башка экендигине көтөрүмдүү болуу аздык кылат, "толеранттуулуктун негизинде өзүн башка бирөөнүн ордуна кое билүү жатаат" 3] - дейт.

Толеранттуулуктун өзгөчө мааниге ээ болгон түрү-этникалык толеранттуулук. Этникалык толеранттуулук дегенде бөтөн этностун, улуттун өкүлүнө кысым көрсөтпөй, ага урмат-сый менен мамиле жасоо, аны менен ынтымакта болууну түшүнөбүз. Этникалык толеранттуулук калыптанбаган инсандар улутчул болушуп, ар кандай улуттук өзгөчөлүгүнө жараша жасалган терс мамиледен келип чыгуучу чыр-чатактардын баштоочусу болуп эсептелинишет.

Ф.М.Малхозованын пикири боюнча, этникалык толеранттуулук бөтөн этнос өкүлүнө жасалган мамиледен көрүнүүчү, бөтөн улут "алар" менен өзүнүн улуту "биз" бирдей деп баа берүүгө (түшүнүүгө) алып келүүчү психологиялык установка болуп саналат 4].

Толеранттуулук сапат инсандын башка сапаттары менен тыгыз байланыша болот. Толеранттуу жүрүм-турумдан адамдын адептүүлүгү көрүнөт. Мына ошондуктан адеп түшүнүгүн жана жүрүм-турумун үйрөтүү адамды толеранттуу болушуна алып келет. К. Алдашо-ва 5] өзүнүн диссертациялык изилдөөсүндө толеранттуулукту адептүүлүктүн өзөккү компоненти катары караган. Биздин пикирибизче, толеранттуулук сапатты адептүүлүктүн, ыймандуулуктун өзөгү катары кароо туура болот. Анткени толеранттуулук адамдын адептүүлүгүнүн өзөгүн түзүп турат. Тагыраак айтканда, толеранттуу адам гана ыймандуу, адептүү боло алат, ал эми толеранттуулук сапатка ээ эмес адам, ыймандуу, адептүү жүрүм-турум жасай албайт.

Элдик накыл сөздөрдө элдин адеп түшүнүгү чагылдырылган жана эл накыл сөздөрдү колдонуу аркылуу жаш муундарга адеп тарбиясын берген. М: "Таш менен урганды, аш менен ур", "Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба" ж.б.у.с. Булл макалдардан элдин адеп тарбиясы өз ичине толеранттуулук идеясын да камтып турарын көрсөтөт.

Толеранттуулукка тарбиялоонун максаты толеранттуу инсанды (толеранттуу аң сезимге жана жүрүм-турумга ээ болгон) калыптандыруу болуп саналат.

Толеранттуу инсан дегенде төмөндөгүдөй жүрүм-турумду тутунган адамды түшүнөбүз:

- чыр-чатакка баруудан качкан;

- чыр-чатак болтурбай коюуга жетишкен;

чыр-чатактын алдын алуу багытында иш жүргүзгөн; бейтааныш пикирге, кишиге сабырдуу мамиле жасаган;

түшүнбөөчүлүктөргө көтөрүмдүү мамиле жасаган.

Толеранттуулукту калыптандыруу - бөтөн улут адамдары менен оң мамиледе болуу, чыр-чатак кырдаалынан чыга билүү, боорукердик, өзүн урматтоо жана бөлөк адамдардын жакшы жактарын баалай билүү сапаттарын көндүмгө айлантуу.

Жаш муундарды толеранттуулукка тарбиялоодо элдик педагогиканын мүмкүнчүлүктөрү жана ролу чоң. Анткени элдик педагогика узак кылымдар аралыгында элдин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жаралган жана элдин оозеки чыгармачылыгында, үрп-адаттарында, каада-салттарында ж.б. сакталып, муундан муунга берилип келет.

Элдердин дини, тили, эл катары калыптаныш тарыхы бир болгон соң, алардын жашоо образында, таалим-тарбия салттарында да окшоштуктардын, жалпылыктардын болушу мыйзамченемдүү көрүнүш.

Кыргыз жана өзбек элдери өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө көп кылымдардан бери жанаша жашап, саясий-экономикалык жана маданий жактан тыгыз карым-катнашта болуп келишкендиктен, тектеш элдер катары алардын тарыхый өнүгүшүндө, элдик педагогикасында да көптөгөн жалпылыктар бар. Ал кыргыздар менен өзбектердин тишнин жакындыгы, дининин бир болушу жана көп кылымдар бою тыгыз карым-катышта жашоосу менен байланыштуу. Алсфк, ислам дининдеги жалпы адамзаттык баалуулуктар: тынчтык, гумандуулук, ак ниеттүүлүк, өз эл-

жерин сүйүү, эр жүрөктүүлүк, адам өмүрүн баалоо, балдарды жана карыларды урматтоо, адамга жамандык кылбоо, үй-бүлөнү жана баланы ыйык деп саноо, балдарга тарбия берүү, эмгекчилдик, билим үйрөнүү ж.б.у.с. кыргыздардын жана өзбектердин элдик педагогикасы үчүн жалпы болуп саналат.

Макал-лакаптарда да кыргыз жана өзбек элдик педагогикасындагы жалпылыктар чагылдырылган. Сөзүбүзгө далил катары балдарга таалим-тарбия берүүнүн макал-лакаптарда чагылышына мисал келтирип көрөлү: кыргыздардын "Жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан чыгат ийнинен", "Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сивди өсөт", "Жакшы тилек-жарым ырыс" деген макалдары менен өзбектердин "Яхши гап билан илон ийнидан чикар, яман гап билон пичак кинидан чикар", "Опани куриб сингли усар", "Яхши ниат ярим бойлик" ж.б. макалдарынын тарбиялык мааниси жана кызмаггары бирдей.

Педагогикалык жалпылыктарга ээ болгон макалдар аркылуу жаш муундарды акыл-эстүү, арнамыстуу, уяттуу, мээнеткеч, эмгекчил, эл жеринин патриоту болуу менен бирге бөтөн улуттарга урматсый менен мамиле жасоого тарбиялоого болот.

Кенже класс окуучуларынын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү аларды элдик педагогиканын бай тажрыйбаларын пайдалануу аркылуу тарбия берүүгө ыңгайлуу курак болуп саналат.

Себеби кенже класс окуучуларынын дилгирилиги, окууга болгон кызыгуусунун өзгөчөлүктөргө ээ болушу жана окуу материалдары катары элдик педагогиканын каражаттарынын көп пайдаланылышы кенже класс окуучуларында толеранттуулукту калыптандырууда өзүнүн оң таасирин тийгизет.

Кенже класс окуучуларын толеранттуулукка тарбиялоодо адабият сабагынын ролу чоң. Анткени анда элдик педагогиканын идеяларын чагылдырган макал-лакаптар, жомоктор, насыят ырлары ж.б. окуу материалы катары берилет. Мектепте адабият сабагын окутуунун орду жөнүндө С.Байгазиев: Адабият сабагынын милдети бирден-бир, "түптүүра тарбия жолун, жаңылбас, түптүз багытты", "акыркы чындыкты", "аб-соллоттук акыйкатты" таап, балдардын мээсине орнотуу эмес. Ал көркөм чыгарманын каарманын балдар туурай турган өрнөк, эталон катары түшүнүүнүн да кажети жок. Адабият сабагынын максаты - окуучунун рухий энергиясын

козгоо. "Менин" ойготуу, өз алдынча ой жүгүртүүсүн өрчүтүү, айланага сын көз менен кароого үйрөтүү, чындыкты издөөгө жол көрсөтүү, эстетикалык кумарлануусун стимулдоо, моралдык аңсезимин активдештирүү, духовный-эмоционалдык байлыгын арттыруу, көркөм табитин өстүрүү, ж.б." - деп жазат б. 96-97]. Профессордун бул пикирлери кенже класс окуучуларын Адабий окуу" сабагын окутууга да тиешелүү болуп, бул баалуу пикир кенже класс окуучуларын толеранттуулукту калыптандырууда да чоң мааниге ээ." Адабий окуу" сабагы окуучуларга коомду, андагы адамдардын мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн үйрөтүү менен бирге окуучунун дүйнө кабылдоосунда, дүйнө түшүнүүсүндө өзгөрүүлөрдү жаратып анын толеранттуу инсан катары жетилишинин да шарты болуп саналат.

Мына ошондуктан тектеш кыргыз жана өзбек элдеринин элдик педагогикасындагы жалпылыктарды изилдөөгө алуу жана аны бүгүнкү мектеп практикасында окуучуларга толеранттуулук тарбия берүүдө колдонуу маселелерин изилдөө эң актуалдуу болуп саналат.

Кыргыздар менен өзбектердин элдик педагогикасындагы жалпылыктардын негизинде кенже класс окуучуларда толеранттуулукка тарбиялоо алардын өз ара мамилесин оптималдуу кылып, Кыргызстанда, айрыкча калкы жыпп жайланышкан Фергана өрөөнүндө улут аралык чыр-чатактардын алдын алууга өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

2. Этнический мир. №1.2007. С.72.
3. Гордон У. Олпорт Толерантная личность. Век толерантности. М.: Выпуск 6.2003. С. 39-50.
4. Асмолов А.Г. Формирование установок толерантного сознания: что могут СМИ? (Век толерантности. М.: 2003, №5. С. 4-10.
5. Малхозова Ф.М. Социально-психологические особенности этнической толерантности в поликультурном регионе / Дисс... канд. Психол. Наук. -М. 1999.
6. Алдашева К. Б. Развитие толерантности студентов в процессе обучения иностранному (английскому) языку. Ав-тореф. дис.. канд. пед. наук, Бишкек - 2004. 21 с.
7. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз: (Мектеп мугалимдери, билим берүү кызматкерлери үчүн)-1998.

Рецензент: д.пед.н., профессор Алимбеков А.